

62. SEATON, A. V. (1996) Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*. 2 (4), 234–244.
63. SELICK, M. C. (2005) Discovery, Connection, Nostalgia: Key Travel Motives Within the Senior Market. *Journal of Travel & Tourism Marketing*. 17 (1), 55–71.
64. SHARPLEY, R. (2005) The Tsunami and Tourism: A Comment. *Current Issues In Tourism*. 8 (4), 344–349.
65. STONE, Ph. R. (2011) Dark tourism and the cadaveric carnival: mediating life and death narratives at Gunther von Hagens' Body Worlds. *Current Issues In Tourism*. 14 (7), 685–701.
66. SUN, Y. et al (2017) Cognition of disaster risk in a tourism community: an agricultural heritage system perspective. *Journal Of Sustainable Tourism*. 25 (4), 536–553.

67. WIELDE HEIDELBERG, B. A. (2015) Managing ghosts: exploring local government involvement in dark tourism. *Journal Of Heritage Tourism*. 10 (1), 74.
68. WINTER, C. (2009) Tourism, social memory and the great war. *Annals of Tourism Research*. 36 (4), 607–626.
69. WRIGHT, A. S. (2009) Destination Ireland: an ancestral and emotional connection for the American tourist. *Journal of Tourism and Cultural Change*. 7 (1), 22–33.
70. WRIGHT, D. (2016) Local community perceptions of disaster tourism: the case of L'Aquila, Italy. *Current Issues In Tourism*. 1–17.
71. YANKHOLMES, A., MCKERCHER, B. (2015) Rethinking slavery heritage tourism. *Journal Of Heritage Tourism*. 10 (3), 233–247.
72. YANKOVSKA, G., HANNAM, K. (2014) Dark and toxic tourism in the Chernobyl exclusion zone. *Current Issues in Tourism*. 17 (10), 929–939.

Надійшла до редколегії 28.11.16

M. Kazmyrchuk, Dr.habil. (History), Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MEMORIAL AND NOSTALGIC TOURISM IN THE DOMESTIC AND FOREIGN STUDIES

There is an active development of new types of tourism now, among which are the memorial and nostalgic tourism. One can find a big number of research papers by Ukrainian and foreign scholars that deal with these new types of tourism. Currently, there is no consensus regarding the designation of the concept of nostalgia and memorial tourism among the theorists and practitioners of such tourism. This papers aims to analyse the terminological options and nostalgic memorial tourism, as well as the allocation of the overall trends in the study of these new types of tourism in the domestic and foreign studies.

Key words: memorial tourism, nostalgia tourism, domestic and foreign studies, new types of tourism.

УДК 94(477):351.853:726:27-523.42"18/19"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.06>

І. Кравченко, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КИЇВСЬКА АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА:

ЗАХОДИ З РЕМОНТУ ТА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТКИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Андріївська церква є визнаним шедевром архітектури Києва. На основі аналізу архівних джерел висвітлюється історія ремонтів церкви у XIX – на початку XX ст. Розглядаються причини, із яких будівля постійно їх потребувала. Приділяється увага джерелам фінансування капітальних і поточних ремонтів храму й гори, на якій він побудований. Згадуються особи, які відіграли особливу роль у справі збереження пам'ятки. Досліджується роль Київського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва в охороні Андріївської церкви.

Ключові слова: Київська Андріївська церква, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, Ф.-Б. Растреллі, А. М. Муравйов, Федір Титов.

Унікальна пам'ятка архітектури XVIII ст., Київська Андріївська церква, була побудована у 1744–1755 рр. за ініціативою російської імператриці Єлизавети Петрівни за проектом відомого архітектора Ф.-Б. Растреллі під керівництвом архітектора І. Ф. Мічуріна. Із різних причин церква не була відкрита до смерті імператриці, і освячена лише в 1767 р. [23, арк. 1–1 зв.].

Красі витонченої будівлі сприяє і її місце розташування на одній із найвищих гір центральної частини Києва. Сміливий вибір місця для церкви був причиною повільного її будівництва, надзвичайної його дорожнечі й особливо її подальшої долі.

У перші часи після смерті імператриці Єлизавети Петрівни про храм "забули", так що навіть на час освячення він уже потребував досить значного ремонту. Спочатку церква знаходилась у завідуванні імператорського двору. Пізніше, у кінці XVIII ст., храм передали "на баланс" київському міському магістрату, який однак досить швидко від нього відмовився. Нарешті, у XIX ст. він надійшов у завідування Св. Синоду і київського єпархіального начальства [18, арк. 1 зв.]. Усі перераховані установи піклувались, як могли, про церкву, починаючи її ремонти звичайно в той час, коли храму загрожувало руйнування. Однак жодна з них не виділяла постійних коштів на його утримання. Унаслідок цього, пам'ятка, незважаючи на свою виняткову історичну, архітектурну і художню важливість, за виразом її настоятеля, відомого історика церкви, професора Київської Духовної Академії протоієрея Федора Титова, "буквально влачит своє жалкое существование вот уже в течении почти 200 лет" (на 1917 р.) [22, арк. 103 зв.].

Андріївську церкву з часу її освячення неодноразово ремонтували. Відомо, принаймні, про досить значні ремонти у 1787 р., 1825 – 1832 рр., 1844 – 1846 рр., 1866–1869 рр., 1894–1895 рр.

Звичайно, певні "косметичні", дрібні ремонти робились постійно. Так, у 1800 р. церкву поштукатурили і зробили ще деякі незначні виправлення за рахунок коштів Київського магістрату, на що витратили 891 руб. 74 коп. (слід зазначити, що в той час храм і мали ремонтувати саме за рахунок "бюджету" Києва). Цікаво, що наступного року магістрат повернув собі більшу частину цієї суми (700 руб.), забравши кошти, пожертвовані Андріївській церкві "от dobroхотного подаяння" [1, арк. 12, 18-18 зв.].

Отже, незважаючи на зобов'язання Київського магістрату ремонтувати Андріївську церкву за рахунок міських коштів, частіше за все на це витрачались гроші самого храму, і на такі витрати ще потрібен був дозвіл єпархіальної влади. Так, у 1805 р. священик Андріївської церкви Михайло Семеновський доповідав митрополиту Київському Серапіону, що зіпсувались сходи при церкві, і запитував: чи просити про ремонт міську владу, чи використати на це власні 142 руб. На це послідувала резолюція митрополита: дозволити все полагати за наявні зараз у церкви гроші [2, арк. 1–3]. Таку ж ситуацію бачимо в 1809 р., коли 24 липня церкву пошкодило під час бурі, єпархіальна влада наказала все виправити "на церковну суму". Тоді відремонтували три бані, вікна, під керівництвом міського архітектора А. Меленського замінили два погнуті хрести [3, арк. 1–2; 4, арк. 1–2]. У 1811–1812 рр. ремонтували сходи, вікна, штукатурили та фарбували колони, згідно розпо-

рядження митрополита Серапіона, знову за рахунок самої церкви [5, арк. 1–5].

У 1814–1815 рр. церква потребувала серйозного ремонту. Настоятель протоієрей Михайло Семеновський доповідав митрополиту, що потрібно перекрити дах будівлі і бані, замінити поламані й погнуті хрести, поштукатурити, пофарбувати храм, замінити дерев'яні двері на залізні, а також сходи, перила, на що у парафії немає коштів [6, арк. 1]. Митрополит Серапіон розпорядився, щоб причт церкви звернувся з питання ремонту до київського віце-губернатора, який у 1816 р. доручив київському архітектору Андрію Меленському підготувати відповідний кошторис. Проте у 1820 р. справа не зрушилась з місця [6, арк. 1 зв.].

Ситуація змінилась, коли Київським митрополитом став Євгеній (Болховітінов). У 1826 р. за його розпорядженням була створена будівельна комісія з ремонту Андріївської церкви [7, арк. 1]. Київська казенна палата виділила 25287 руб. на ремонт храму. Під час цього ремонту, який продовжувався до 1831 р., будівлю поштукатурили, пофарбували стіни, переробили контрфорси фундаменту, відреставрували орнаменти над вікнами, поставили металеві двері та віконниці з засувами, перекрили бані залізом, покрили велику баню зірками, полагодили і позолотили хрести, вимостили майданчик навколо церкви цеглою замість дощок, замінили сходи та перила навколо будівлі [7, арк. 10 зв., 11, 11 зв., 21, 23, 24, 35, 39, 40–44, 46].

У 1844–1846 рр. за Київського митрополита Філарета за його розпорядженням знову створили комісію з ремонту Андріївської церкви під керівництвом ключаря Києво-Софійського собору протоієрея Тимофія Сухобрусова. З повітового казначейства на ремонт виділили 19848 руб. Цього разу знову штукатурили будівлю, перекрили бані англійською жерстю, замінили хрест, за проектом київського єпархіального архітектора П. Спарро зробили капітальні чавунні сходи до церкви і чавунну огорожу, вимостили майданчик біля церкви чавунними ж плитами. Крім того, у будинку під церквою повністю замінили дерев'яні підлогу, стелю та сходи [20, арк. 1, 1 зв., 19, 22–22 зв., 24, 43 зв. – 46, 53; 8, арк. 5–5зв.].

У 1852 р. за церковний рахунок будівлю храму частково поштукатурили, замінили поржавілу частину даху та водостічні труби [9, арк. 1]. Крім того, на стан церкви звернув увагу Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков, який, з огляду на запланований візит до Києва імператора Миколи I, розпорядився терміново пофарбувати будівлю храму та житлові приміщення під ним. Оскільки в Андріївській церкві не вистачало коштів на це, митрополит Філарет розпорядився витратити на ремонт гроші Софійського собору [9, арк. 4–4 зв.].

Крім ремонтів самої церкви, доводилось постійно слідкувати за станом гори, на якій вона стояла. Так, у 1846 р. командир київської інженерної команди інженер Клименко склав проект з профілями на укріплення гори. У пояснювальній записці він відзначив, що ця гора крута, стрімка, страждає від потоків дощових і весняних вод, і якщо своєчасно не вжити заходів, вона обвалиться [10, арк. 1]. Проте проект Клименка так і залишився на папері. У 1858 р. стан гори різко погіршився. Крім того, що вона осіла, ледве помітна у 1846 р. вибоїна на горі через дванадцять років перетворилась на провалля. Настоятель церкви протоієрей Іоанн Шаббатович у 1858 р. звернувся до Київської духовної консисторії з проханням реалізувати проект Клименка [10, арк. 1 зв. – 2]. Київська губернска будівельна комісія його розглянула, визнала застарілим і доручила скласти свій проект та кошторис на укріплення гори інженеру Проскуракову [10, арк. 8–8 зв.]. Останній зробив проект у

1859 р., але він загубився, і гору укріплювали за проектом інженера Г. Полібіна у 1861 р. [10, арк. 12, 14–15].

Наступний значний ремонт Андріївської церкви пов'язаний з ім'ям Андрія Миколайовича Муравйова, камергера російського імператорського двору, відомого релігійного письменника, мандрівника, драматурга і поета. Оселившись навпроти церкви на честь його небесного покровителя, Муравйов особливо про неї піклувався. Спочатку він зайнявся її нижньою частиною, де в 1864 р. у підземеллі під вітарем влаштував церкву на честь преп. Сергія Радонезького з оригінальним чавунним іконостасом [11, арк. 1–2; 22, арк. 25]. (Оскільки від постійної підвищеної вологості повітря всі дерев'яні предмети тут швидко руйнувались, у 1880 р. дерев'яну підлогу замінили чавунними плитами, а престол та жертвник зробили кам'яними) [13, арк. 1–2].

Після цього Муравйов вирішив, з огляду на наближення столітнього ювілею храму, що потрібно відреставрувати і верхню церкву в її колишньому розкішному вигляді: оновити її сріблясті бані, визолотити всередині і зовні всі її капітелі та ліпні прикраси. У цьому йому допоміг П. Н. Батюшков, котрий випросив при дворі 10 тис. руб. на відновлення храму [22, арк. 25 зв.].

У 1866 р. після отримання коштів був створений тимчасовий комітет, який очолив А. М. Муравйов [12, арк. 4]. Під час ремонту всі бані церкви перекрили новим білим залізом, перекрили та пофарбували зеленою фарбою дах, відновили орнаменти вікон бані, поштукатурили і пофарбували стіни, всередині позолотили орнаменти і капітелі, стіни пофарбували олійною фарбою під мрамур [12, арк. 1–1 зв.].

Однак самій церкві загрожувала небезпека руйнування через зсуви гори, тому що глибокі вибоїни на той час вже дійшли до самої будівлі. Муравйов звернувся і до міністра внутрішніх справ, і до нового генерал-губернатора О. П. Безака, і добився виділення ще 26 тис. руб. на укріплення Андріївської гори [22, арк. 25 зв.]. Пізніше, у 1896–1897 рр., гору знову укріплювали [14, арк. 1–6].

На початку XX ст. благодійником церкви був її староста, київський купець Андрій Петрович Слінко. У 1912 р. він за власний рахунок влаштував електричне освітлення всередині і навколо храму, а також на сходах, що туди вели [15, арк. 1–3]. Наступного року також за рахунок старости перекрили алюмінієм церковні бані і визолотили хрести на них [16, арк. 1–4]. Тоді ж храм поштукатурили та пофарбували зовнішні стіни, вже за рахунок самої церкви [17, арк. 1–3].

Однак причет Андріївської церкви постійно відчував нестачу коштів на ремонті й утримання храму та на укріплення гори, на якій він побудований. Звичайно, на це час від часу виділялись певні, іноді досить значні, суми грошей з державного казначейства чи з спеціальних коштів Св. Синоду. Що ж стосувалось звичайного утримання храму, наприклад, оновлення ризниці, найму хористів і сторожів, це робилось за рахунок церковних прибутків і тих коштів, котрі жертвували церковні старости і благодійники, досить випадкових та незначних. Єдиним постійним джерелом прибутків був будинок для причту, побудований у 1895 р. Хоча цей будинок спочатку призначався для проживання членів причету, але через брак коштів на утримання храму квартири в ньому здавались в оренду. Проте більшість цих прибутків витрачалась на постійні ремонти будинку та зсувів його садиби [18, арк. 2–2 зв.].

Тому причет церкви у 1913 р. звернувся до Київського митрополита Флавіана з проханням посприяти отриманню Андріївською церквою постійного державного фінансування (6460 руб. на рік), за прикладом Києво-Софійського та Володимирського соборів. Мотивували це тим, що Андріївську церкву потрібно завжди утриму-

вати в належному стані не лише з огляду на його виняткове історичне і художнє значення, але й тому, що він привертає до себе загальну увагу, часто відвідується високопоставленими особами, які приїжджають до Києва. Найменші недоліки у стані церкви викликали сильні й різкі докори причту і старості, які просто не мали коштів на ремонт. З іншого боку, через особливості архітектурного стилю церкви, розкоші зовнішньої та внутрішньої відділки, значної площі позолоти, і через особливості місцевості, на якій її побудовано, утримання храму потребувало постійних значних витрат. Майже щороку причет змушений був виправляти штукатурку чи фарбувати зовнішні стіни [18, арк. 2 зв. – 3].

Митрополит Флавіан підтримав цю ініціативу, звернувся у Св. Синод із відповідним проханням. У Св. Синоді нібито погодилися на виділення коштів, проте чиновники його господарчого управління, розглянувши фінансовий звіт Андріївської церкви за десять років, зауважили, що щорічна перевитрата коштів не перевищує 300 руб., і визнали прохання про фінансування необґрунтованим [18, арк. 6–9].

У 1917 р. настоятель церкви протоієрей Федір Титов звернув увагу Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, членом якого він був, на сучасний стан церкви. З вересня 1917 р. протоієрей Федір Титов і староста церкви Павло Медведєв склали доповідну записку, у якій після короткої історичної довідки описали досить сумний сучасний стан храму [23, арк.1–2]. Повна відсутність коштів за виняткової дорожнечі і нестачі робочих рук протягом 1914–1917 рр. не давали можливості виконувати звичайні для Андріївської церкви щорічні ремонти і підтримувати будівлю і гору хоча б у задовільному стані. Залізний дах і водостічні труби заржавіли, зовнішня фарба вивітрилась, штукатурка обвалилась. Але особливо загрозливими були стан фундаменту і стін будівлі. Майданчик навколо храму, викладений пірогранітною плиткою, в багатьох місцях зіпсувався, в одному місці осів, і кризь неї проходить дощова і тала снігова вода. Через це руйнувався фундамент і стіни будівлі, в яких з'явилися загрозливі тріщини. Крім того, через очевидну зіпсованість підземних споруд, свого часу влаштованих для відведення ґрунтових вод, гора почала сильно осідати. Побоювались, що якщо негайно не вжити рішучих заходів, будівля може найближчим часом зовсім зруйнуватись [22, арк. 104].

Між тим, численні звернення причту і старости церкви до єпархіального начальства і до вищої військово-громадянської адміністрації з проханнями про невідкладний капітальний ремонт храму залишилися безрезультатними. На думку укладачів записки, для порятунку Андріївської церкви і забезпечення її майбутнього існування потрібно було б визнати її в законодавчому порядку державною пам'яткою, утримувати за державний рахунок, виділити кошти на негайний ремонт і на влаштування штольні для відведення ґрунтових вод [22, арк. 104].

Товариство 14 вересня 1917 р. створило комісію, котра 17 вересня оглянула будівлю церкви і оточуючу місцевість [21, арк. 102]. Члени комісії констатували, що укріплення Андріївської гори занепали, фундаменти церкви закладені неглибоко, і будівлі загрожує серйозна небезпека в випадку зсувів. Тріщина в будівлі церкви показувала, що район зсувів наблизився впритул до фундаментів церкви. Член товариства К.Ц. Піоро запропонував вжити заходів для укріплення всієї площі, на якій стоїть храм, шляхом створення штольні [21, арк. 103 зв.].

На засіданні 21 вересня 1917 р. для вирішення питання про охорону Андріївської церкви товариство постановило: 1) просити від імені товариства київське єпархіальне начальство про дозвіл негайно дослідити фундаменти Андріївської церкви зсередини храму з підвального поверху; 2) негайно знайти кошти для ви-

правлення верхнього майданчика, де відбувся обвал, і для дослідження ґрунтів гори, на якій стоїть церква, і з цією метою – а) від імені товариства просити київське міське управління про асигнування на негайне виконання робіт з охорони будівлі храму від загрожуючого їй руйнування до 1500 рублів із тих 10.000 рублів, котрі ним уже асигновані на роботи з укріплення Андріївської гори, б) звернутись від імені російського технічного товариства і представників архітектури в Києві до комісара тимчасового уряду зі справ колишнього міністерства двору й уділів Ф. А. Головіна з проханням про негайне виділення з сум відомства, що ним ліквідується, 5.000 рублів на невідкладне дослідження фундаментів і обґрунтування для з'ясування способів збереження пам'ятки від руйнування, в) від імені товариства просити київського міського комісара зі справ мистецтва М. Ф. Біляшівського про те, щоб він також просив комісара Ф. А. Головіна про виділення коштів на негайний ремонт храму, а київське міське управління – про створення міжвідомчої наради зі справ Андріївської церкви, г) від імені товариства звернутись до широких верств народу і до окремих меценатів мистецтва з друкованими закликами, в яких поставити до відома народ про той стан, в якому зараз знаходиться пам'ятка, д) маючи на увазі можливість відмови з боку київського міського управління у виділенні згаданих 1.500 рублів на негайне виправлення майданчика, де відбувся провал, просити від імені товариства кошти у єпархіального начальства [21, арк. 102-103].

На засіданні 8 жовтня 1917 р. товариство заслухало доповідь протоієрея Федора Титова про те, що зроблено для охорони будівлі Андріївської церкви після зібрання 21 вересня. 28 вересня будівлю храму й Андріївську гору оглядала міжвідомча комісія у складі члена київської міської управи А. Ф. Спіцина, інженерів В. Д. Рабчевського, К. Ц. Піоро, Л. А. Шварца, В. А. Безсмертного, архітектора Е. П. Брадтмана, комісара м. Києва зі справ мистецтва М. Ф. Біляшівського і П. В. Медведєва.

Комісія оглянула всю будівлю церкви, садибу Андріївської церкви і оточуючу її садибу П. В. Медведєва. В акті огляду описуються помічені комісією пошкодження у будівлі верхньої церкви (тріщини в різних місцях будинку), на майданчику, що оточував верхній храм, де утворилось глибоке провалля, у підпірній стіні, яка у північно-західному кутку значно осіла, причому контрфорси стіни відійшли від неї на кілька вершків, у нижніх приміщеннях будівлі, де в багатьох місцях помітні більш-менш значні тріщини.

Далі в акті констатувався факт, що зсуви гори, що відбулися восени 1916 і навесні 1917 р., підійшли до самого фундаменту. Стан будівлі церкви був визнаний вкрай загрозливим, а єдиний засіб для порятунку пам'ятки від руйнування, що пропонувався, було влаштування навколо церкви штольні, яка мала пов'язуватися з міською штольнею на Володимирській гірці.

Член товариства П. І. Голландський також оглядав будівлю церкви і гору 2 жовтня 1917 р. На його думку, тріщини в будівлі пам'ятки не залежали від зсувів і не здались йому особливо загрозливими, на відміну від тріщини в північно-західному кутку опорної стіни. Ця стіна без сумніву осіла через зсув прилеглого ґрунту, унаслідок чого відійшли від стіни контрфорси. Описане руйнування поки ще не торкнулось фундаменту церкви. Можливо, на це вплинуло й те, що опорна стіна церкви була побудована пізніше фундаменту і була закладена на значно меншій глибині. Крім того, західна частина церковної будівлі, де знаходилась Єлисаветинська церква і житлові приміщення, не була пов'язана безпосередньо з будівлею храму, а прибудована. Загалом Голландський визнав стан Андріївської церкви вкрай загрозливим через зсуви ґрунту [21, арк. 108–109 зв.].

Унаслідок товариство все ж добилось побудови штольневих колодязів навколо Андріївської церкви. Майстер Савелій Теплов, згідно договору від 14 жовтня 1917 р., зобов'язувався побудувати п'ять дерев'яних зрубних штольневих колодязів [22, арк. 117]. Крім того, на церковні кошти відремонтували дах і труби в церкві та церковному будинку і засипали провалля біля церкви [19, арк. 1–2, 5, 6].

Отже, у зазначений період часу Андріївську церкву неодноразово ремонтували та реставрували. На поточні ремонти кошти виділяла парафія, капітальні ж здійснювались за рахунок значних державних видатків. На початку ХХ ст., коли освічені представники київського суспільства усвідомили, що храм є не лише великою київською святинєю, історичною пам'яткою, пов'язаною з імператорським домом Романових, але й шедевром архітектури, уперше було поставлене питання про визнання її в законодавчому порядку державною пам'яткою з відповідним виділенням коштів на її ремонти та реставрацію.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 127, оп. 194, спр. 179. По сообщению Киевского магистрата касательно забранных протоиереем [Иосифом Зертис-] Каменским из ружной Андреевской церкви денег, и об даче оных в церковь на подчинку и прочее. – 1800–1801. – 26 арк.
2. Там само, ф. 127, оп. 199, спр. 116. По прошению старокиевской Андреевской государственной церкви священника Михаила Семеновского, о дозволении боковых сходы при оной церкви подчинить. – 1805. – 3 арк.
3. Там само, ф. 127, оп. 203, спр. 194. По прошению Старокиевской Андреевской ружной церкви протоиерея Афанасия Лагановского, о снятии двух согнутых железных крестов с оной церкви. – 1809. – 2 арк.
4. Там само, ф. 127, оп. 203, спр. 208. По сообщению губернского правления, с представлением сведения, что архитектор отправлен для утверждения крестов на Андреевской церкви. – 1809. – 2 арк.
5. Там само, ф. 127, оп. 206, спр. 42. По репорту старокиевской Андреевской ружной церкви протоиерея Афанасия Лагановского о дозволении произвести подчинку оной церкви. – 1812. – 5 арк.
6. Там само, ф. 127, оп. 214, спр. 68. О подчинке Старокиевской ружной Андреевской церкви. – 1820. – 2 арк.
7. Там само, ф. 127, оп. 220, спр. 135. По делу строительной комиссии, учрежденной для исправления ветхостей Старокиевской Андреевской церкви. – 1826–1834. – 55 арк.
8. Там само, ф. 127, оп. 805, спр. 18. Комитет об устройстве города Киева уведомляет, кому именно наблюдать и производить ремонтные работы и потребное исправление Андреевской церкви. – 1842–1843. – 6 арк.
9. Там само, ф. 127, оп. 824, спр. 209. По рапорту причта Киево-Андреевской церкви о разрешении произвести починки. – 1852–1853. – 17 арк.
10. Там само, ф. 127, оп. 830, спр. 122. По рапорту благочинного Шаббатовича об укреплении горы вокруг Андреевской церкви. – 1858–1861. – 16 арк.
11. Там само, ф. 127, оп. 836, спр. 203. Об устройстве церкви во имя преподобного Сергия в фундаменте Первоzvannого апостола Андрея, в г. Киеве. – 1864. – 2 арк.
12. Там само, ф. 127, оп. 838, спр. 15. Об исправлении Киево-Андреевской церкви и об укреплении Андреевской горы. – 1865–1867. – 10 арк.
13. Там само, ф. 127, оп. 852, спр. 350. Об устройстве в теплом храме Киево-Андреевской церкви чугунного пола и каменных престола и жертвенника. – 1880. – 2 арк.
14. Там само, ф. 127, оп. 867, спр. 573. По прошению причта и старосты Киево-Андреевской церкви, о разрешении произвести укрепление горы у церковного дома на церковный счет. – 1896–1897. – 32 арк.
15. Там само, ф. 127, оп. 871, спр. 76. Об устройстве электрического освещения в Киево-Андреевской церкви. – 1912. – 3 арк.
16. Там само, ф. 127, оп. 872, спр. 41. О ремонте Киево-Андреевской церкви. – 1913. – 4 арк.
17. Там само, ф. 127, оп. 872, спр. 339. Об исправлении, штукатурке и покраске Киево-Андреевской церкви. – 1913. – 3 арк.
18. Там само, ф. 127, оп. 872, спр. 457. О назначении 6460 руб. пособия от казны на содержание Киево-Андреевской церкви. – 1913. – 9 арк.

19. Там само, ф. 127, оп. 874, спр. 219. О ремонте Киево-Андреевской церкви и церковного дома. – 1917. – 8 арк.
20. Там само, ф. 127, оп. 875, спр. 161а. О ремонте Андреевской церкви в г. Киеве. – 1844–1845. – 116 арк.
21. Там само, ф. 725, оп. 1, спр. 30. Журналы заседаний Совета распорядительного комитета и общих собраний общества. – 1912–1918. – 113 арк.
22. Там само, ф. 725, оп. 1, спр. 81. Дело о реставрации и укреплении фундамента Андреевской церкви. – 1917. – 135 арк.
23. Там само, ф. 725, оп. 1, спр. 91. Докладная записка Совета Андреевской церкви в Киеве о необходимости ремонта церкви. – 1917. – 2 арк.

References

1. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, fond 127, opys 194, sprava 179. Po soobshcheniyu Kievskogo magistrata kasatelno zabratykh protoiereem [Iosifom Zertis-] Kamenskym iz ruzhnoj Andreevskoy tserkvi deneh, i ob dache onykh v tserkov na podchinku i prochee. 1800–1801. 26 arkushiv.
2. Ibid, fond 127, opys 199, sprava 116. Po prosheniyu starokievskoy Andreevskoy gosudarstvennoy tserkvi svyashchennika Mikhaila Semenovskogo, o dozvolenii bokovyie skhody pri onoy tserkvi podchinit'. 1805. 3 arkushi.
3. Ibid, fond. 127, opys 203, sprava 194. Po prosheniyu Starokievskoy Andreevskoy ruzhnoj tserkvi protoiereya Afanasiya Lahanovskoho, o snyatii dvukh sohnutykh zheleznykh krestov s onoy tserkvi. 1809. 2 arkushi.
4. Ibid, fond. 127, opys 203, sprava 208. Po soobshheniyu hubernskoho pravleniya, s predstavleniem svedeniya, chto arkhitektor otpravlenn dlya utverzhdeniya krestov na Andreevskoy tserkvi. 1809. 2 arkushi.
5. Ibid, fond 127, opys 206, sprava 42. Po reportu starokievskoy Andreevskoy ruzhnoj tserkvi protoiereya Afanasiya Lahanovskoho o dozvolenii proizvest' podchinku onoy tserkvi. 1812. 5 arkushiv.
6. Ibid, fond. 127, opys 214, sprava 68. O podchinke Starokievskoy ruzhnoj Andreevskoy tserkvi. 1820. 2 arkushi.
7. Ibid, fond 127, opys 220, sprava 135. Po delu stroitel'noy komissii, uchrezhdennoy dlya yspravleniya vetkhostey Starokievskoy Andreevskoy tserkvi. 1826–1834. 55 arkushiv.
8. Ibid, fond 127, opys 805, sprava 18. Komitet ob ustrojstve horoda Kieva uvedomyaet, komu imenno nabyuda" i proizvyodit" remontirovaniye i potrebnnoe ispravleniye Andreevskoy tserkvi. 1842–1843. 6 arkushiv.
9. Ibid, fond 127, opys 824, sprava 209. Po raportu prichta Kievo-Andreevskoy tserkvi o razreshenii proizvesti pochinky. 1852–1853. 17 arkushiv.
10. Ibid, fond 127, opys 830, sprava 122. Po raportu blahochinnoho Shabbatovicha ob ukreplenii hory vokruh Andreevskoy tserkvi. 1858–1861. 16 arkushiv.
11. Ibid, fond 127, opys 836, sprava 203. Ob ustrojstve tserkvi vo imya prepodobnogo Serhiya v fundamente Pervozvannoho apostola Andriya, v h. Kieve. 1864. 2 arkushi.
12. Ibid, fond 127, opys 838, sprava 15. Ob ispravlenii Kievo-Andreevskoy tserkvi i ob ukreplenii Andreevskoy hory. 1865–1867. 10 arkushiv.
13. Ibid, fond 127, opys 852, sprava 350. Ob ustrojstve v teplom hrame Kievo-Andreevskoy tserkvi chuhunnoho pola i kamennykh prestola y zhertvennika. 1880. 2 arkushi.
14. Ibid, fond. 127, opys 867, sprava 573. Po prosheniyu prichta i starosty Kievo-Andreevskoy tserkvi, o razreshenii proizvesti ukreplenie hory i tserkovnoho doma na tserkovnyj schet. 1896–1897. 32 arkushi.
15. Ibid, fond 127, opys 871, sprava 76. Ob ustrojstve elektrycheskoho osvshcheniya v Kievo-Andreevskoy tserkvi. 1912. 3 arkushi.
16. Ibid, fond 127, opys 872, sprava 41. O remonte Kievo-Andreevskoy tserkvi. 1913. 4 arkushi.
17. Ibid, fond 127, opys 872, sprava 339. Ob ispravlenii, shtukaturke i pokraske Kievo-Andreevskoy tserkvi. 1913. 3 arkushi.
18. Ibid, fond 127, opys 872, sprava 457. O naznachenii 6460 rub. posobiya ot kazny na sodержание Kievo-Andreevskoy tserkvi. 1913. 9 arkushiv.
19. Ibid, fond 127, opys 874, sprava 219. O remonte Kievo-Andreevskoy tserkvi i tserkovnoho doma. 1917. 8 arkushiv.
20. Ibid, fond 127, opys 875, sprava 161a. O remonte Andreevskoy tserkvi v h. Kieve. 1844–1845. 116 arkushiv.
21. Ibid, fond 725, opys 1, sprava 30. Zhurnaly zasedaniy Soveta rasporyaditel'noho komiteta i obshhikh sobraniy obshhestva. 1912–1918. 113 arkushiv.
22. Ibid, fond 725, opys 1, sprava 81. Delo o restavrarii i ukreplenii fundamenta Andreevskoy tserkvi. 1917. 135 arkushiv.
23. Ibid, fond 725, opys 1, sprava 91. Dokladnaya zapiska Soveta Andreevskoy tserkvi v Kieve o neobkhodimosti remonta tserkvi. 1917. 2 arkushi.

Надійшла до редколегії 28.11.16

I. Kravchenko, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

KIEV ST ANDREW'S CHURCH: PROTECTION AND REPAIRMENT OF THE MONUMENT IN THE NINETEENTH CENTURY – AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

St. Andrew's Church is an acknowledged masterpiece of architecture of Kyiv. In this article based on analysis of archival sources, we highlight the history of repairs in the church in the nineteenth century – at the beginning of the twentieth century. The article considers the reasons for such intense repairs and why did the building need them constantly. We studied the sources of funding for capital and current repairs of the church and

the hill where it was built. The paper mentions the persons who played a special role in preservation of this monument. We investigated the role of the Kyiv Society in the Protection of ancient monuments and art in the protection of St. Andrew's Church.

Key words: Kiev St. Andrew's Church, the Kyiv Society for the Protection of ancient monuments and art, F.-B. Rastrelli, A. M. Muravjov, Fedir Titov.

УДК 902:528.9(477.41+477.46)"632"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2016.131.4.07>

О. Лизун, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДЬНОГО ПОДНІПРОВ'Я

Незважаючи на присутність у регіоні Середнього Подніпров'я палеолітичних місцезнаходжень, які вже набули статусу "класичних", щороку з'являються нові археологічні та палеонтологічні пункти. Ураховуючи це, надзвичайно актуальною постає проблема збереження таких пам'яток, особливо враховуючи їх високу атрактивність та потенційні можливості для музеєфікації. Подано загальний огляд проблем, які супроводжують сферу охорони культурної спадщини в Україні, і запропоновано вірогідні шляхи їхнього вирішення. Незважаючи на те, що на території Середнього Подніпров'я існує один частково музеєфікований комплекс, усе ще існують гарні перспективи для створення нових музеїв, археологічних парків чи польових шкіл на базі преісторичних пам'яток регіону. Однією з таких може стати пізньопалеолітична стоянка Межиріч, де вже протягом кількох десятиків років процес музеєфікації перебуває у стані стагнації. Через незахищеність від коливань температури та вологості, кістяні залишки на пам'ятці невідворотно руйнуються. Першим кроком зі збереження стоянки могла б стати підготовка проектної документації для створення повноцінного музею за авторством різнопланової команди у складі інженера-геолога, археозоолога, археолога й інших спеціалістів.

Ключові слова: археологія, охорона культурної спадщини, палеоліт, Середнє Подніпров'я, музеєфікація пам'яток.

Картографування пам'яток археології дає змогу прослідкувати просторові закономірності розташування місцезнаходжень доби первісності в контексті зміни ландшафтної ситуації. На території Середнього Подніпров'я розташовуються палеолітичні пам'ятки, які дали й можуть дати відповіді на численні питання, що пов'язані з проблемами археології, преісторії, геології. Частина з них на тепер має національний статус і занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Їхня цінність не є виключно науковою, деякі з них – Добранічівка, Межиріч, Гінці – мають виняткову атрактивність, неабиякий потенціал до подальшої музеєфікації. Створення на їхній базі музеїв, археологічних парків безумовно підвищить інтерес громадськості до питань давньої історії, дозволить зберегти й донести в первинному вигляді археологічні пам'ятки до прийдешніх поколінь, піднесе туристичну привабливість локальних регіонів на якісно новий рівень. На жаль, сфера охорони культурної спадщини за роки Незалежності потерпає від ряду проблем різного характеру. Ситуація наразі не лише не прогресує у плані збереження й захисту археологічних пам'яток, але й не дозволяє продовжити й завершити вже розпочаті проекти. Метою цієї статті є загальний огляд картографії палеолітичних місцезнаходжень Середнього Подніпров'я, виділення проблем та шляхів їхнього вирішення у сфері охорони та захисту культурної спадщини України. Актуальним є моніторинг сучасного становища археологічних пам'яток, їхньої збереженості та перспектив до подальшої музеєфікації.

Під Середнім Подніпров'ям у цій статті розуміється територія, що простягається вздовж відрізка течії Дніпра від гирла Десни на півночі до міста Кременчук на півдні. Із заходу та південного заходу регіон обмежується вододільним гребнем Придніпровської височини, а зі сходу – вододілом малих притоків лівого берега Дніпра. Незважаючи на розбіжності, що зустрічаються у трактуванні географічних кордонів Середнього Подніпров'я, такі територіальні межі зустрічаються в літературі.

Зважаючи як на наявність пізньопалеолітичних стоянок у Середньому Подніпров'ї, так і на перспективу появи нових, проблема їхнього збереження й можливої музеєфікації постає як ніколи актуальною. За роки Незалежно-

сті прийнято кілька десятків законів і підзаконних документів, направлених на визначення й удосконалення правових, організаційних, матеріально-технічних засад сфери охорони пам'яток. Серед них провідне місце займають "основні" закони: "Про музеї та музейну справу" (1995), "Про охорону культурної спадщини" (2000; зміни і доповнення – 2004), "Про охорону археологічної спадщини" (2004), а також окремі статті інших законодавчих актів, наприклад, Земельного Кодексу України, Кримінального Кодексу України тощо [9].

Однак ситуація у сфері державної охорони пам'яток залишається невтішною через ряд проблем. Дуже повільно відбувається процес внесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток, що пов'язано з кількома чинниками: недостатнім фінансуванням, малою кількістю кваліфікованих кадрів, надто складною схемою внесення. У зв'язку з проблемою реєстрації пам'яток слід зазначити, що спостерігається яскраво окреслена тенденція до зменшення кількості пам'яток, хоча об'єктивно їхня кількість має зростати (триває процес активного виявлення пам'яток, визначення відповідних критеріїв нових – щойно виявлених об'єктів культурної спадщини). Проте, численні порушення пам'яткоохоронного законодавства та проведення паспортизації призводять до подальшої втрати пам'яток [11, с. 6–7].

Надто актуальною проблемою стосовно археологічних пам'яток є розширення мережі незаконних (без дозвільних документів – кваліфікаційного "Відкритого листа" та Дозволу) розкопок, які проводять грабіжники (так звані чорні археологи) із метою отримання цінних артефактів. На жаль, у цьому питанні Україна випереджає інші країни світу. "Чорна" археологія, яка працює на замовлення приватних колекціонерів, стала окремою галуззю отримання надприбутків [9, с. 7–8]. Для подолання цієї проблеми необхідно виробити цілий комплекс заходів, який активно дискутується в літературі. Кримінальна відповідальність, яка передбачена в кримінальному кодексі України, не є перешкодою для авторів нелегальних розкопок. Потрібен дієвий механізм викупу державою цінностей, що були знайдені у процесі робіт "чорними археологами", а також встановлення винагороди в 50 % скарбощукачам – практика, яка існує в багатьох країнах.